

Die Erinnerung an Flucht und Vertreibung. Ein Handbuch der Medien und Praktiken

Beitrag vom: 13.04.2017

Rezension von PD Dr. Magdalena Saryusz-Wolska Redaktionell betreut von Friedrich Cain

Książka pod redakcją Stephana Scholza, Maren Röger i Billa Nivena jest imponującym przeglądem różnych form upamiętnienia ucieczki i wypędzenia w niemieckiej kulturze powojennej – w RFN, NRD i po zjednoczeniu. Zawiera 35 tekstów, napisanych wedle analogicznego schematu i omawiających najróżniejsze zjawiska związane ze zbiorową pamięcią o wysiedleniach – począwszy od lokalnych praktyk, przywiązanych do konkretnych miejsc i osób, a skończywszy na elementach kultury masowej. Są więc teksty o ustnych opowieściach, nazwach ulic, pomnikach, mapach, muzyce, jubileuszach, radiu, prasie lokalnej i ponadregionalnej, filmie, internecie itd. W języku polskim trudno znaleźć określenie na formę Handbucha, który jest znacznie bardziej rozbudowany niż encyklopedie i leksykony, wyjaśnia zjawiska dogłębniej i operuje większą liczbą przykładów, ale też jest nieporównanie bardziej spójny, konsekwentny i kompletny niż „zwyczajne” tomy zbiorowe.

Z Handbucha dowiadujemy się przede wszystkim, że nie istnieje jednorodna pamięć niemiecka o ucieczce i wypędzeniu. Przyjmowała ona różne formy w zależności od momentu historycznego i państwa (NRD, RFN). Książka prezentuje odmienne oblicza wysiedlonych, wskazując na różne formy upamiętniania przez nich własnej historii. Redaktorzy i autorzy często podkreślają, że zbiorcze kategorie „Flüchtlinge” (pl. uciekinierzy), „Vertriebene” (pl. wypędzeni) lub „Umsiedler” (pl. przesiedleńcy, pojęcie stosowane w NRD) dzielą się na różne grupy w zależności od miejsca, skąd pochodzili i miejsca, dokąd przybyli; stopnia i tempa integracji z resztą społeczeństwa niemieckiego; płci czy wieku.

Forma, którą proponują redaktorzy omawianej tu książki, jest w gruncie rzeczy odmianą historii drugiego stopnia w rozumieniu, jakie pojęciu temu przypisał Pierre Nora, czyli „konstruowania” wydarzeń historycznych oraz „nadawania im znaczeń i siły sprawczej”[1]. Rozczaruje się bowiem ten, kto w Handbuchu będzie szukał informacji na temat samych wysiedleń, ich przyczyn, przebiegu, rozkładu terytorialnego i demograficznego. W dużym uogólnieniu można powiedzieć, że jest to książka o skutkach tamtych wydarzeń, ale nie politycznych, lecz raczej społecznych i kulturowych. Traktuje ona o reprezentacjach ucieczki i wypędzenia, o ich interpretacjach i kulturotwórczej roli w powojennych społeczeństwach niemieckich. Zamiast jednak opisywać różne „miejsca pamięci” ucieczki i wypędzenia (na przykład poszczególne miejscowości, symbole, przedmioty, postaci), autorzy porządkują książkę wedle mediów i praktyk. W ten sposób dokonują drobiazgowej analizy mechanizmów pamięci, pokazując jej obecność na wielu różnych poziomach: od wysokonakładowych gazet ponadregionalnych

do ściennych gazetek w lokalnych instytucjach.

Poszczególne teksty przełamują wiele potocznych wyobrażeń na temat uciekinierów/wypędzonych/przesiedlonych. Bill Niven pokazuje na przykład, jak liczne były powieści o wypędzeniach, które pisano i publikowano w NRD, mimo że Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec celowo spychała ten temat na margines dyskursu (s. 29). Elisabeth Fendl dowodzi natomiast, że rytualne odtwarzanie scen z wysiedlenia, towarzyszące lokalnym uroczystościom i jubileuszom, wcale nie odeszło do lamusa i jest do dziś praktykowane (s. 120-123). Ponieważ redaktorzy posługują się szerokim pojęciem mediów, wykraczającym poza środki masowego przekazu, książka zawiera również teksty o zjawiskach zazwyczaj marginalizowanych w debatach na temat kultury pamięci. Należą do nich między innymi: muzyka (zwłaszcza ludowa), malarstwo, plakaty czy godła. Przywykliśmy bowiem rozmawiać o pamięci w oparciu o pomniki, muzea czy rekonstrukcje, czyli takie formy, które służą upamiętnianiu *par excellence*. Tymczasem okazuje się, że zbiorowe wspomnienie wypędzenia pojawia się także w mediach, które na pierwszy rzut oka mają niewiele wspólnego z pamięcią.

W wielu tekstach, składających się na Handbuch, autorzy koncentrują się na konfliktach pamięci, pokazując spory różnych grup interesu. Christian Lotz przedstawia na przykład historię obrazowania ucieczki i wypędzenia na mapach i infografikach. Przypomina między innymi, że do końca lat sześćdziesiątych XX w. mapy pogody w niemieckich stacjach telewizyjnych obejmowały terytorium z 1937 r., czyli również śląsk, Pomorze i Prusy Wschodnie. Gdy w 1970 roku, w obliczu nowej *Ostpolitik* i uznania granicy na Odrze i Nysie, stacje ARD i ZDF zrezygnowały z tej praktyki, stowarzyszenia zrzeszające wypędzonych głośno protestowały (s. 242). Historia ta jest z wielu powodów typowa dla mechanizmów pamięci o ucieczce i wypędzeniu. Z jednej strony pokazuje, że interesy różnych grup (które można często, lecz nie zawsze, dzielić na polityków i wypędzonych) były sprzeczne, oraz obrazuje ewolucję dyskursu o wysiedleniach. Praktyka, która jeszcze dekadę wcześniej nie wzbudzała poważniejszych kontrowersji, stała się problematyczna, gdy do głosu doszło pierwsze pokolenie urodzone po wojnie. Z drugiej strony historia map pogodowych dobrze ilustruje, w jaki sposób przesunięcie granic przez wiele lat, a nawet dziesięciolecia, odczuwalne było na podstawowych poziomach życia codziennego w Niemczech, w szczególności zaś w RFN.

Bez wątplenia największą zaletą książki jest ukazanie wielowymiarowości pamięci o ucieczce i wypędzeniach. Czytana w całości, może być traktowana jako studium przypadku, które w oparciu o jedno wydarzenie (wysiedlenie Niemców ze wschodnich terenów Rzeszy pod koniec drugiej wojny światowej i krótko po jej zakończeniu) pokazuje różne mechanizmy, media i praktyki pamięci. W ten sposób redaktorom i autorom książki udaje się pokazać dynamikę niemieckich kultur pamięci. Niezaprzeczalną wartością książki są liczne informacje o pamięci niezapośredniczonej (np. słowne opowieści) i zmediatyzowanej (film, telewizja, internet itp.); lokalnej (np. pomniki) i ponadregionalnej (np. prasa wysokonakładowa); prywatnej (np. wspomnienia i pamiętniki) i oficjalnej (np. podręczniki). Można by więc cały tom potraktować jako materiał bazowy do badań na temat wielowymiarowości współczesnych kultur pamięci, wzajemnego przenikania się i blokowania różnych form upamiętnienia. Mimo to lektura omawianego tu tomu jako spójnego studium wymaga czytelniczego wysiłku wkładanego w samodzielne porządkowanie zagadnień, gdyż teksty uporządkowane są alfabetycznie (nieliczne odsyłacze tylko częściowo ułatwiają zadanie).

Wielu autorów Handbucha podkreśla, że upamiętnianie ucieczki i wypędzenia jest odizolowane od pamięci o przyczynach tych wydarzeń. Historie przypominane przez literaturę, film, muzea, audycje, plakaty, pomniki itd. często zaczynają się w 1945 roku, tak jakby wcześniej nie wydarzyło się nic ważnego. Format Handbucha, w którym teksty mają kilka do kilkunastu stron, utrudnia pogłębioną, krytyczną refleksję tego stanu rzeczy. Identyfikując problemy związane z upamiętnianiem wysiedleń, autorzy nie rozważają więc alternatywnych możliwości i potencjalnych praktyk krytycznej pamięci. Trudno z tej konstatacji czynić poważny zarzut, gdyż nie taka była ambicja książki. Pełni ona raczej rolę obszernego sprawozdania ze stanu rzeczy i pokazuje, że mimo upływu czasu pamięć o ucieczce i wypędzeniach nadal jest ważnym elementem niemieckiej sfery publicznej. Nieniemieccy uczestnicy tamtych wydarzeń, Polacy, Czesi czy Sowieci są w tym tomie raczej tłem. Patrząc na książkę z tej perspektywy, należałoby jej tytuł uzupełnić o jedno słowo: „Die *deutsche* Erinnerung an Flucht und Vertreibung“ (*Niemiecka* pamięć o ucieczce i wypędzeniu). Wszak pozostali uczestnicy tamtych wydarzeń też jakoś je upamiętniają lub – wprost przeciwnie – wymazują z pamięci. Fakt ten również należałoby uczynić przedmiotem refleksji, ale raczej w osobnej książce.

[1] Kornelia Kończal, Historia drugiego stopnia, w: Modi memorandi. Leksykon pamięci zbiorowej, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba, współpr. Joanna Kalicka, Scholar: Warszawa 2014, s. 160.

Zitierweise:

PD Dr. Magdalena Saryusz-Wolska: Rezension zu: Stephan Scholz, Maren Röger, Bill Niven (Hg.): Die Erinnerung an Flucht und Vertreibung. Ein Handbuch der Medien und Praktiken, 2015, in: <https://www.pol-int.org/de/publikationen/die-erinnerung-flucht-und-vertreibung-ein-handbuch-der#r5860>.

<https://www.pol-int.org/de/publikationen/die-erinnerung-flucht-und-vertreibung-ein-handbuch-der?j5Q6rewycZ5HtUDXTWpx7UZE=1&r=5860>